

חכם גיבור ועשיר

מים ראשונים: הפטרת פרשת צו נדחית ברוב שנים רגילות מפני הפטרת פרשת הגדול. ובשנים מעוברות, אם לא שמתלכדת עם שבת זכור, אנו קוראים את הפטרת פרשת צו בספר ירמיהו פרקים ז-ח-ט. וכבר נדרשנו לפסוק אחר בהפטרה זו בדברינו [על דברי עולה זבח](#) והפעם נידרש לפסוקים החותמים את ההפטרה.

כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי־יִתְהַלֵּל חָכֵם בְּחָכְמָתוֹ וְאֱלֹהֵי־יִתְהַלֵּל הַגִּבּוֹר בְּגִבּוֹרָתוֹ וְאֱלֹהֵי־יִתְהַלֵּל עֹשֵׂיר בְּעֹשָׂרוֹ: כִּי אִם־בְּזָאת יִתְהַלֵּל הַמִּתְהַלֵּל הַשֶּׁפֶל וַיִּדַע אוֹתֵי כִּי אֲנִי ה' עֹשֵׂה חֶסֶד מִשְׁפָּט וַיִּצְדָּקָה בְּאָרֶץ כִּי־בָאֵלֶּה חֲפָצְתִּי נְאֻמֵּה: (ירמיהו ט כב-כג, סיום הפטרת השבת).¹

מסכת ערכין דף י עמוד ב – אל תתחכם על הטבע

תני רשב"ג: שילוח היה מקלח מים בכאיסר.² צוה המלך והרחיבוהו כדי שיתרבו מימיו, ונתמעטו. וחזרו ומיעטוהו והיה מקלח מים, לקיים מה שנאמר: "אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל גיבור בגבורתו".³

מדרש תהלים (בובר) מזמור נב פסוק ז – אל יתהלל האדם

"אֶהְבֶּתָּ רַע מְטוֹב שֶׁקָּר מְדַבֵּר צֶדֶק סֵלָה" (תהלים נב ה). אמר דוד לדואג: רעתו של שאול יותר מטובתך, שאלמלי לא קיבל ממך לשון הרע, לא היה נענש.⁴ יש אדם משקר ונושא פנים לאדם שמאכילו ומשקהו, אבל אתה שמא לכלום אתה צריך? הרי אתה חכם בתורה, גיבור ועשיר וראש לסנהדרין, למה עשית כן? "אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו ואל יתהלל עשיר בעשרו כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי" (ירמיה ט כב-כג), וכן הוא אומר: "וַיִּמְלֹךְ דָּוִד עַל־כָּל־יִשְׂרָאֵל וַיְהִי עֹשֵׂה מִשְׁפָּט וַיִּצְדָּקָה לְכָל־עַמּוֹ" (דברי הימים א יח יד), ואומר: "וַיְהִי דוֹד לְכָל דַּרְכָּיו מִשְׁכִּיל וְהָיָה עַמּוֹ" (שמואל א יח יד).⁵

¹ בפסוקים אלה מסתיימת הפטרת השבת, בדילוג מתחילת פרק ח לסוף פרק ט, על מנת לסיים בדבר טוב. (ובתשעה באב אנו קוראים מאמצע פרק ח: "אסוף אסיפם" עד הפסוקים המסיימים בטוב הנ"ל). ועל שני פסוקים אלה נבקש לדרוש ולהיירש מעט. אגב, רק פעם אחת נוספת, נזכר הביטוי: "אל יתהלל" במקרא הוא: "אל יתהלל חגר כמפתח" (מלכים א כ יא).

² רש"י ס: "פי המעיין שהוא נובע שם רחב כאיסר". איסר הוא מטבע קטנה אבל גם מידת משקל. ראו בבא בתרא פרק ה משנה ט: "השולח את בנו אצל חנוני ופונדיון בידו ומדד לו באיסר שמן ונתן לו את האיסר שבר את הצלוחית ואבד את האיסר וכו' ", וכן בגמרא ברכות כח ע"ב: "המתפלל צריך שיכרע עד כדי שיראה איסר כנגד לבר". ומצוות שילוח הקן: " ... ומה אם מצוה קלה שהיא כאיסר אמרה תורה למען ייטב לך והארכת ימים וכו' " (מסכת חולין פרק יב משנה ה). ראו [מידות שיעורים ומשקלות בהלכה](#) בויקיפדיה.

³ המלך כאן הוא חזקיהו שגם סתם את מי גיחון שלא ברצון חכמים (פסחים ד ט, ושלא כמשתמע מהמקרא דברי הימים ב לב ל) וכאן הוא מנסה להגביר את תפוקת מי השילוח ולא עלתה בידו. ראו דברינו [מעשה שמים ומעשה בשר ודם](#) בפרשת בראשית, בשבח עשיית האדם מול מעשה הבריא, אך כאן נראה שהמדרש בא להדגיש שיש גבול למעשה האדם, הגדלת פתח המעיין לא תגדיל את נביעתו הבראשיתית. ואולי כל זה קשור למקדש וירושלים. ראו בסוגיה שם גם הסיפור על כלים במקדש, מהם כלי שיר: אבוב, צלצל, הרדולים, ומהם כלי שרת: מכתשת (ומגריפה?), שכשניסו חכמים לתקנם ע"י אומנים מומחים, נפגמו, וכשהסירו את התיקון והחזירו את הכלים למצבו הראשון "מימות משה", חזרו לתיקנם כבראשונה. כל זה על מנת להלל ולשבח את מעשה המשכן הראשון ולהעצים את עבודת בצלאל ומשה. שם אין זה מעשה שמים (הטבע) מול מעשה ידי אדם כמו בגמרא ערכין הנ"ל, אלא מעשה ידי האחרונים מול הראשונים ונראה שהוא עושה שימוש מושאל של הפסוק בירמיהו.

⁴ ראו תחילת הפרק שם: "לִמְנַצֵּחַ מִשְׁכִּיל לְדוֹד: בְּבוֹא דוֹאֵג הָאֲדָמִי וַיִּגְד לְשָׂאוֹל וַיֹּאמֶר לוֹ בֵּא דוֹד אֵל בֵּית אַחִימֶלֶךְ: מֵה תִתְהַלֵּל בְּרַעָה הַגִּבּוֹר חֶסֶד אֵל כָּל הַיּוֹם". דואג הוא שהלשין לשאול על אחימלך הכהן שנתן מחסה לדוד ובגין זה נהרגו כל כהני נב. ראו בפסוק ו במדרש שם תוכחת דוד לדואג שהיה עפ"י חז"ל ראש הסנהדרין: "אמר דוד לדואג: אתה גבור ועשיר וראש לסנהדרין יתעסק ברעה הזאת ואומר לשון הרע? ... אמר לו: וכי מה גבורה היא? אדם רואה את חברו על פי הבור ודחפו בבור, או רואה את חברו על ראש הגג ודחפו, זו גבורה היא? אלא אימתי נקרא גבור? בשעה שחברו בא ליפול לבור ואחזו בידו שלא יפול, וכן מי שרואה חברו נופל לבור מעלהו מן הבור, ואתה ראית שאול כועס עלי, ואף אתה הטלת מים על איברי וכו'".

⁵ להתהוללות דואג האדומי אפשר לצרף גם את הוללות קרח: "אל יתהלל עשיר בעשרו, זה קרח הלוי שהיה לו שלש מאות פרות לבנות טוענות מפתחות גנזי" (אוצר המדרשים, כל המדרש שם נקרא מדרש אל יתהלל ומונה אישים רבים). אך גם דוד עצמו לא נפטר מביקורת "אל יתהלל" שבה הוכיח את דואג. ראו אוצר המדרשים שם: "אל יתהלל הגיבור בגבורתו, זה דוד בן ישי מלך ישראל, שבשעה שהיה נלחם היה יורה החץ והורג ח' מאות בפעם אחת". וגם על שלמה נאמר שם: "אל יתהלל חכם בחכמתו זה שלמה בן דוד, שנאמר עליו בשעה שישב על כסא מלכותו נשתבח ונתגאה ואמר אין כמוני בעולם" וכך גם על שמשון נדרש: "אל יתהלל הגבור בגבורתו, אפילו כשמשון". ואפילו על משה נאמר הפסוק הזה, כמובא במדרש אליהו זוטא (איש שלום) פרשה כד: "כה אמר ה' אל יתהלל חכם וגו' אפילו כמשה רבינו, אל יתהלל משה רבינו בחכמתו, שאעפ"י שעלה למרום וקבל את התורה לא הניח לו מן המיתה". עוד באלהו זוטא שם הסיכום המלנכולי של חיי אנוש: "אמר להם ר' אליעזר

אבות דרבי נתן נוסח א פרק ד – דעת אלהים מעולות

על התורה כיצד? הרי הוא אומר: "כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלהים מעולות" (הושע ו ו) מכאן לעולה שהיא חביבה מזבחים ... ותלמוד תורה חביבה לפני המקום מעולות, לפי שאם אדם למד תורה יודע דעתו של מקום, שנאמר: "אז תבין יראת ה' ודעת אלקים תמצא" (משלי ב ה).⁶

מדרש תנחומא (בבר) פרשת מטות סימן ז – במתנה מהקב"ה ובזכות התורה

"וּמִקְנֵה רַב הֲיָה לְבְנֵי רְאוּבֵן וְלְבְנֵי גֵד עָצוּם מְאֹד" (במדבר לב א). ילמדנו רבינו: כמה מתנות טובות נבראו בעולם? כך שנו רבותינו: שלוש מתנות ברא הקב"ה בעולם: חכמה וגבורה ועושר. זכה אדם לאחת מהן, נטל חמדת כל העולם. אימתי? בזמן שבאות מאת הקב"ה, ובאות בכח התורה.⁷ אבל גבורתו ועושרו של אדם אינן כלום, שכן אמר שלמה: "שִׁבְתִּי וְרָאָה תַּחַת הַשָּׁמַשׁ כִּי לֹא לְקַלִּים הַמְרוֹץ וְלֹא לְגִבּוֹרִים הַמְלַחֵמָה וְגַם לֹא לְחַכְמִים לָחֵם וְגַם לֹא לְנִבְנִים עֶשֶׂר וְגַם לֹא לְיָדְעִים חֵן פִּיֵּעַת וְפָנְעַת יִקְרָה אֶת־פְּלֶס" (קהלת ט יא), וכן אמר ירמיה: "כה אמר ה' אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו אל יתהלל עשיר בעושרו" (ירמיה ט כב).⁸ ומתנות אלו, כיון שלא באות מן הקב"ה סופן להיפסק ממנו.⁹

חיי אדם הקדמה – החכמה בדרגה מעל השאר

והם ארבע מראות נגעים שיוכל להיות בעולם:¹⁰ א) העושר המופלג והוא דבר שמחוץ לגופו לגמרי. ב) דבר שהוא בגופו והוא כולל כל עניני מעלות שנולד כך בטבעו ובתולדתו, כגון הגבורה. ג) מעלת היחוס שהיא בדומה לאלו וגרוע מהם ... שבכל אלו יש לו דבר שבני אדם נהנים מהם, וזה דבר שאין בו ממש ואין מגיע מזה שום תועלת לשאר בני אדם. ד) הוא המובחר שבכולם, שבאה לאדם בשכלו ובהשתדלותו והיא החכמה והשכל או בתורה, או בתכונה, בחשבון וכתב, ברפואות, במוזיקא וכל שאר החכמות. וכל אלו המדות כללן

לתלמידיו: בני, אל תבטחו לא בעושר, לא בחכמה, ולא בגבורה, שנאמר: כה אמר ה' אל יתהלל חכם בחכמתו וכו', זהו שנאמר ברוח הקודש על ידי שלמה בן דוד: כי מקרה בני האדם ומקרה הבהמה ומקרה אחד להם (קהלת ג יט). מעצם היות האדם בן חלוף, אין לו במה להתהלל. ובדרשת חילופי ה"א בחי"ת – אל תתהלל פן תתחולל.

⁶ דרישת הנביא: "השכל וידוע אותי" הביאה אותנו לסטות מעט מנושא הדף ולהזכיר שהפטרות השבת נבחרה בשל הפסוקים שבתחילת פרק ז בירמיהו: "כי לא דברתי את אבותיכם ולא צייתים ביום הוציא הוציא אותם מארץ מצרים על דברי עולה ונזבח: כי אם את הדבר הזה צייתי אותם לאמר שמעו בקולי והייתי לכם לאלהים ואתם תהיו לי לעם וכו'". בא הפסוק בהושע "כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלהים מעלות" ואומר את אותו הרעיון. "דעת אלהים" של הושע, שחוזרת ונשנית גם בספר משלי, היא המקבילה ל: "השכל וידוע אותי" של ירמיהו. והדרשה באבות דרבי נתן יוצרת מדרג ברור: קרבן עולה כליל חביב מזבחים (הוא קרבן שלמים שהאדם נהנה ממנו), אך דעת אלהים הוא העיסוק בתורה חביב מכולם.

⁷ ממדרש זה עולה שהחכמה, הגבורה והעושר, הן מתנות טובות. זכה לאחת מהן – זכה בכל חמדת העולם, ובשלושתן על אחת כמה וכמה. הדרשן לא מתעלם מכוחן ועוצמתן של סגולות/מתנות אלה ומכיר בערכן. אלא שהוא מסייג את דבריו ומציין שמתנות אלה הן ברות-קיימא וראויות, רק אם הן באות מהקב"ה ומכוח התורה. מעין מה שנאמר על רבי יהודה הנשיא: "תורה וגדולה במקום אחד" (גיטין נט ע"א). ראו גם ברכתו של רב נחמן לרבי יצחק, תענית ו ע"א: "במה אברכך? אם בתורה - הרי תורה, אם בעושר - הרי עושר". ובאבות דרבי נתן נוסח ב פרק לה: "הלמד תורה מעוני סופו לקיימה מעושר". ובברכת החודש, ברכות טז ע"ב: "חיים של עושר וכבוד, חיים שתהא בנו אהבת תורה ויראת שמים". ראו גם ויקרא רבה ב א על עשרה שנקראו יקרים ובהם התורה, הדעת, התבונה והעושר. משמע, עושר כשלעצמו איננו דבר שלילי, אדרבא.

⁸ יש הבדל גדול בין השקפתו של קהלת והשקפתו של ירמיהו. קהלת מסיים בקביעה הפטליסטית: "כי עת ופגע יקרה את כולם", בדומה לקביעתו על גורלם של חכם וכסיל (ב טז), אדם ובהמה (ג יט), צדיק ורשע (ט ג) ועוד. "כי מקרה אחד לכל". ירמיהו לעומתו חותם במילים: "כי אִם־בָּזֹאת יִתְהַלֵּל הַמִּתְהַלֵּל הַשֶּׁכֶל וְיָדַע אוֹתִי וכו' ", כפי שהבאנו לעיל. אך הדרשן שפתח בגישה חיובית על עושר, חכמה וגבורה שבאים במתנה לא חש להבדל זה וכווץ את קהלת עם ירמיהו.

⁹ מדרש זה תוקף את בני גד ובני ראובן (שנוסף עליהם מאוחר יותר חצי שבט מנשה) על שחמדו את עבר הירדן המזרחי שהיא "ארץ מקנה ולעבדיך מקנה", על פני ארץ כנען, ארץ ישראל (המערבית). כבר הזכרנו עניין זה בדברינו שבטי עבר הירדן המזרחי 2&1 **בפרשת מטות**, ושם גם הבאנו את 'מדרש האחות', במדבר רבה כב ז: "הלכה: ג' מתנות נבראו בעולם, זכה באחת מהן נטל חמדת כל העולם: זכה בחכמה - זכה בכל, זכה בגבורה - זכה בכל, זכה בעושר - זכה בכל. אימתי? בזמן שהן מתנות שמים ובאות בכח התורה, אבל גבורתו ועושרו של בשר ודם אינו כלום ... ומתנות אלו בזמן שאינן באין מן הקב"ה סופן להפסק ממנו. שנו רבותינו: שני חכמים עמדו בעולם ... אחיתופל מישראל ובלעם מאומות העולם ושניהם נאבדו מן העולם. וכן שני עשירים עמדו בעולם: ... גיבורים עמדו בעולם: ... שמשון מישראל וגלית מאומות העולם ושניהם נאבדו מן העולם. וכן שני עשירים עמדו בעולם: ... קרח מישראל והמן מאומות העולם ושניהם נאבדו מן העולם. למה? שלא היה מתנתן מן הקב"ה אלא חוטפין אותה להם. וכן אתה מוצא בבני גד ובני ראובן שהיו עשירים והיה להם מקנה גדול וחבבו את ממונם וישבו להם חוץ מארץ ישראל, לפיכך גלו תחילה מכל השבטים ... ומי גרם להם? על שהפרישו עצמם מן אחיהם בשביל קנינם". לעניינינו, כבר העירונו את שתי ההערות הקודמות.

¹⁰ "נגעים" כאן הוא במשמעות של מדות, כפי שהמשך דבריו: "וכל אלו המדות וכו' ". ונקט לשון נגעים במובן של מדות גרועות (נגועות). ובעלי המוסר יאמרו שבמדות אלה יש לאדם "נגיעה" וקושי לבחון בעין אובייקטיבית ובלו נגיעה אישית.

הכתוב באמרו (ירמיה ט כב) "אל יתהלל חכם בחכמתו" וזה כולל כל דבר חכמה שלמד בחכמתו בין בתורה או בשאר חכמות.¹¹

מדרש תנאים לדברים פרק א פסוק יז – גלגל חוזר הוא בעולם¹²

"וישלח ויביאהו והוא אדמוני עם יפה עינים וטוב רואי" (שמואל א טז יב) - התחיל שמואל מזלזל בו, מיד קצף עליו הקב"ה ואמר לו: "קום משחחו כי זה הוא" (שם). "קום" – בגערה, אמר לו: קום מלפניו, משיחי עומד ואתה יושב? ... ישעיה הראה אותו הקב"ה כבודו התחיל אומר: "ואראה את ה' יושב על כיסא רם ונישא" (ישעיהו ו א). אמר לו הקב"ה: מפני שאתה צדיק הראיתי אותך כבודי, ואתה מתגאה? חייך למחר אני עובר לפניך, ואתה אומר: "מי זה בא מאדום" (שם סג א).¹³

לפיכך, אם זכה אדם לחכמה, אין ראוי להתגאות על ההדיוט. ולא הגיבור על החלש, ולא העשיר על העני. אמר הקב"ה: עשיתי זה ללמד זה, שנאמר: "עשיר ורש נפגשו עושה כולם ה' " (משלי כב ב).¹⁴ צריך החכם להחזיק טובה להדיוט, שאילו בראתי את הכל חכמים, מה היה יתרון לחכם על הכסיל לעולם?¹⁵ וכן הגיבור והעשיר. לכך נאמר: "אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגיבור בגבורתו וכו' ". (ירמיהו ט כב).¹⁶

מדרש זוטא שיר השירים (בובר) פרשה א סימן טו – השכל וידוע אותי

"הנך יפה רעיתי", במתן צדקה ובגמילות חסדים. "רעיתי" - שאתם הולכים בדרכי, אתם אוהבי ורעי. מה המקום רחום וחנון ה' ארך אפים ורב חסד, מאריך אפו עם כל הבריות, גומל חסדים ונותן צדקה לכל באי

¹¹ בהמשך ל"כוח התורה" שראינו במדרש תנחומא ה"ל על בני גד ובני ראובן, ראינו להביא קטע זה מהקדמת הספר חיי אדם (ספר הלכה על שולחן ערוך חלק אורח חיים, רבי אברהם ב"ר יחיאל מיכל דנציגר, תלמיד ר' יחזקאל לנדא ה' - נודע ביהודה, מאה 18, ווילנא), שבו הוא כולל את חכמת התורה ביחד עם החכמות והמדע הכללי. על שניהם אומר ירמיהו: "אל יתהלל אדם בחכמתו". ראו שם שהוא גם מפריד בין ההתהללות השונות. "אל יתהלל גיבור בגבורתו", בוודאי היא מגונה, משום שהיא בגופו, כך הוא נולד, ואין בגבורה או כל תכונה פיסית אחרת שאינה תוצאה של השתדלותו של האדם, שום מעלה או יתרון. "אל יתהלל עשיר בעושרו", היא הפחותה מכולם (בעל חיי אדם התפרנס שנים רבות ממסחר ולימד תורה לשמה, אך הפסיד את נכסיו בערוב ימיו). ועל התהללות בייחוס בכלל אין מה לדבר, אין בה "שום תועלת לשאר בני האדם". המעלה-תכונה יחידה שניתן לכאורה להתהלל בה היא החכמה: חכמת התורה והמדעים כאחד. וגם עליה נאמר: "אל יתהלל חכם בחכמתו". ובעלי המוסר אומרים ש"בעל גאוה" שחכמים בד"כ מגנים, איננו עם הארץ אלא תלמיד חכם שמתגאה. מי שיש לו במה להתגאות אלא שגם זה איננו נאה. ועליו נאמר שאולי מותר לו שמינית שבשמינית של גאוה.

¹² נחזור למדרשים.

¹³ היינו שישעיהו שראה את הקב"ה בחזיון בפרק ו לא מזהה אותו בשעת הגאולה. לסדרת האישים שהוכתרו ב"אל יתהלל", מדואג וקרן ועד דוד, שלמה ואף משה, מצטרפים כאן שמואל וישעיהו.

¹⁴ ראו בגמרא תמורה דף טז עמוד א: "כיוצא בדבר אתה אומר: רש ואיש תככים נפגשו מאיר עיני שניהם ה', בשעה שהתלמיד הולך אצל רבו ואומר לו: למדני תורה! אם מלמדו - מאיר עיני שניהם ה', ואם לאו, עשיר ורש נפגשו עושה כולם ה', מי שעשאו חכם לזה - עושה אותו טיפש, טיפש לזה - עושה אותו חכם, זו משנת ר' נתן". הפסוק: "עשיר ורש נפגשו" נדרש גם על עשיר ועני כפשוטו ולעניין מצוות צדקה, ראו דברינו [גלגל חוזר הוא בעולם](#) בפרשת ראה וכן [מצוות צדקה](#) בפרשת בהר.

¹⁵ בדפוסים כתוב בקיצור: לע' ונראה שהכוונה למילה "לעולם" והמשפט המלא הוא: "מה היה יתרון לחכם על הכסיל לעולם?" שהוא על משקל הפסוק בקהלת ב טז: "כי אין זכרון לחכם עם הכסיל לעולם", אך יש לחכם יתרון גם אם יחסי. אלא שגם יתרון זה יכול להשתנות בכל רגע כגלגל שבהערה הקודמת. ראה כך גם במדרש ויקרא רבה לד ד: "רש - זהו רש בתורה. ואיש תככים - זה ששונה סדר או שני סדרים. עמד רש עם איש תככים ואמר לו: השניני פרק אחד - והישנהו ... שניהם קנו חיי העולם הבא. "עשיר ורש נפגשו, עשיר בתורה ורש בתורה. אמר אותו רש לאותו עשיר: השניני פרק אחד, ולא הישנהו. אמר לו: מה אני צריך להשנותי ב'משקין' או ב'מאימתי קורין' לך ושנה עם שכמותך! "עושה כולם ה' " - מי שעשה לזה חכם, יכול לעשותו טיפש. ומי שעשה לזה טיפש יכול לעשותו חכם".

¹⁶ המדרש שם דן בפסוקים שבתחילת ספר דברים על ציווי השופטים והדיינים: "וְאֶצְיָה אֶת־שֹׁפְטֵיכֶם בְּעַת הַהוּא לְאָמֵר שְׁמַע בְּיָאֲחִיכֶם וּשְׁפֹטֶם צֶדֶק בְּיָאִישׁ וּבְיָאֲחִיו וּבֵין גְּרוֹ: לֹא־תִכְרֹוּ פְּנִים בְּמִשְׁפַּט פְּקֻטָּן כְּגֹל תִּשְׁמְעוּן לֹא תִגְדוּ מִפְּנֵי־אִישׁ וְכו' " (דברים א טז-ז). וכמוכן שלא יתגאו ולא יתנשאו ומכאן האזכור של שמואל וישעיהו שהתגאו. אבל דרשת הסיום בפסוק מירמיהו אותו אנו דורשים, שונה מכל מה שראינו עד עתה. אל תתהלל ואל תתגאה, לא משום שלחכמה, לעושר ולגבורה אין ערך, אלא משום שגלגל חוזר הוא בעולם ומי שהיום גיבור, מחר הוא חלש (שיבוא גיבור ממנו) ומי שהיום חכם מחר לא ייחשב כחכם בין חכמים ממנו או שיאבד את חכמתו. ולגבי עשיר הדברים נכונים במיוחד. ראו השימוש בפסוק ממשלי: "עשיר ורש נפגשו עושה כולם ה' " בשמות רבה לא יד, המחדד את מוטיב הגלגל החוזר בעולם: "זהו שכתוב: כי אלהים שופט זה ישפיל וזה ירים (תהלים עה ח) - למה דומה העולם הזה? לגלגל שבגינה. כלי חרס שבו - התחתונים עולים מלאים, והעליונים יורדים ריקנים. כך, לא כל מי שהוא עשיר היום, הוא עשיר למחר; ולא מי שהוא עני היום, עני למחר. למה? שגלגל הוא בעולם ... ראה מה כתיב: עשיר ורש נפגשו עשה כלם ה' (משלי כב ב), וכן: רש ואיש תככים נפגשו מאיר עיני שניהם ה' (משלי כט יג)". ראו דברינו [גלגל חוזר הוא בעולם](#) בפרשת ראה. ועדיין צריך עניין שמואל וישעיהו כאן, הסבר.

עולם ... מאכיל ומשקה רעבים וצמאים, מלביש ערומים, פודה שבויים, משיא יתומים, גומל חסדים, שתהיו דומים להקב"ה שהיה נותן צדקה וגומל חסד¹⁷ ...

ונאמר ע"י ירמיהו: "כה אמר ה' אל יתהלל חכם בחכמתו" (ירמיה ט כב) - אם אין מכיר מי שבראו, האידך הוא חכם? ואף ברשעים יש חכמים בעיניהם. בני אדם שהכירו חמה ולבנה והמזלות ... וחלקו אותה על החודשים והתקינו החודשים על תקופת החמה ... לא חסר ולא יותר, חכמים הם להתקין תקנה הגדולה הזאת לידע מעשה האלהים ברקיע, ולא ידעו להכיר מי שבראם! חכמים הם לבנות מדינות ופולכים ובתים, לעשות כלי זיין ולכבוש את המים ... לא דרך ולא שביל מהלכים כרוח על פני המים, ולא חכמו: מי עשה אותו ומי משיב את הרוח! ...¹⁸ ובמה הוא שבחו של אדם? "השכל וידוע אותי כי אני ה' עושה חסד משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי נאם ה' " (ירמיה ט כג). עשית כל המעשים האלה - הרי אתה כיוצא ב¹⁹.

מסכת נדרים דף לח עמוד א – על מי שורה השכינה

אמר ר' יוחנן: אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גיבור ועשיר וחכם ועניו, וכולן ממש. גיבור, דכתיב: "ויפרוש את האהל על המשכן", ואמר מר: משה רבינו פרסו, וכתוב: עשר אמות אורך הקרש וגו' ...²⁰ עשיר, פסל לך - פסולתן שלך יהא.²¹ חכם, רב ושמואל דאמרי תרוייהו: חמשים שערי בינה נבראו בעולם, וכולם נתנו למשה חסר אחת, שנאמר: "ותחסרהו מעט מאלהים". עניו, דכתיב: והאיש משה עניו מאד. אמר ר' יוחנן: כל הנביאים עשירים היו, מנלן? ממש ומשמואל מעמוס ומיונה ...²²

מסכת עירובין דף פה עמוד ב – חכמים מכבדים עשירים

בן בונייס אתא לקמיה דרבי, אמר להו: פנו מקום לבן מאה מנה. אתא איניש אחרינא, אמר להו: פנו מקום לבן מאתים מנה ... רבי מכבד עשירים, רבי עקיבא מכבד עשירים. כדרש רבא בר מרי: "ישב עולם לפני

¹⁷ עד כאן המוטיב שהאדם צריך להידמות לקב"ה במעשיו הטובים. ראו ירושלמי פאה פרק א הלכה א: "תני ר' ישמעאל: זה אלי ואנוהו. וכי אפשר לו לאדם לנוואות את בוראו? אלא אנוהו לפניו במצות: אעשה לפניו לולב נאה, סוכה נאה, שופר נאה, ציצית נאין. תפילין נאין. אבא שאול אומר: אדמה לו - מה הוא רחום וחנון אף את תהא רחום וחנון". וכך גם במדרשים על הפסוק: "אחרי ה' אלהיכם תלכו (דברים יג ה), כמו בגמרא סוטה יד ע"א. ראו דבריני [זה אלי ואנוהו](#) בפרשת בשלח וכן דבריני [מצוות ביקור חולים](#) בפרשת וירא. איפה פה דברי ירמיהו?

¹⁸ בקטע שהשמטנו מתייחס המדרש גם לגיבור ולעשיר: "אל יתהלל הגבור בגבורתו (ירמיהו ט כב), אף הרשעים נקראים גבורים ... ומי הם גיבורים? אלו הצדיקים שכבשו את יצרים, שנאמר: ומושל ברוחו מלוכד עיר (משלי טז לב) ... אל יתהלל עשיר בעשרו - אם אינו נותן צדקה וגומל חסד מנכסיו אז אין לו אלא לתקלה ... שעינו רעה כנגד גבאי צדקה ולעניים או לשבויים להברות אבלים ולקבור מתים והוא מנזיף בהם ואומר להם אין לכם מלאכה לעשות לעמול ולאכול, לפיכך אין עשרו מתקיים".

¹⁹ ראו מדרש זה גם בבראשית רבתי תולדות עמ' 106 על יצחק שזרע ונתן מעשרות וצדקה ובזכות זה זכה לישב בארץ ולא ירד ממנה. יצחק אבינו קיים את דברי ירמיהו: "אל יתהלל חכם בחכמתו, עשיר בעושרו". אבל הדגש במדרשים אלה איננו על המעשה הטוב כשלעצמו, אלא על ההידמות לקב"ה, על המילים בפסוקי ירמיהו: "השכל וידוע אותי". יש כאן ידיעה כפולה: האחת, ידיעה של הכרה בקב"ה כבורא העולם, ציפייה מחוקרי הבריאה ומדעני הטבע שבקיאם ברזי העולם וסודותיו, שיכירו גם את מי שברא את כל אלה. והשנייה, ידיעה של הידמות לקב"ה: "השכל וידוע אותי". איך עושים את זה? משלבים את ההיבט האנושי-חברתי של עשיית "חסד משפט וצדקה בארץ". יוצרים את השילוב של חכמה והשכלה כללית רחבה עם אמונה דתית ועם הנהגה חברתית-מוסרית. בעולם של חז"ל, זהו משולש עם שלושה קדקודים בלתי נפרדים.

²⁰ ועוד ראה מביאה שם הגמרא שמשה היה גיבור ואדם חזק פיטית, מהלוחות: "דכתיב: ואתפוש בשני הלוחות ואשליכם מעל שתי ידי ואשברם, ותניא: הלוחות - ארכן ששה ורחבן ששה ועביין שלשה".

²¹ הפסולת מהלוחות השניים שפסל משה, שהיו, כצ"ל מאבן יקרה. ראו ירושלמי שקלים פרק ה הלכה ב: "אמר רבי חמא בי רבי חנינה: מפסולת הלוחות העשיר משה, הדא הוא דכתיב: פסול לך שני לוחות אבנים, פסל לך שתהא הפסולת שלך. אמר רבי חנין: מחצב של אבנים טובות ומרגליות ברא לו הקב"ה מתוך אהלו וממנו העשיר משה".

²² ובגמרא שבת צב ע"א: "דילמא משה שאני, דאמר מר: אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה". ומכאן נוצרה מטבע הלשון בספרות המחשבה המאוחרת: "אין הנבואה שורה אלא על חכם, גיבור ועשיר", כפי שמופיעה, למשל, בהקדמת הרמב"ם למשנה: "ותתאמת נבואת הנביא במה שאומר, כשיטען אדם שנתנבא כמו שביארנו, והיה ראוי לה, כלומר שיהיה מבעלי החכמה והדת פרוש, משכיל, כליל המדות הטובות, לפי הכלל שאצלנו אין הנבואה שורה אלא על חכם גבור ועשיר". וגם תכונות נוספות כמובן "ופרטים רבים בענין הזה שאי אפשר עתה לכלול אותם", ובהם, מן הסתם מידת הענווה הנזכרת בגמרא נדרים ואולי גם הדרשה שיהיה 'בעל קומה'. רמב"ם גם חוזר על דברים אלה בהקדמתו למסכת אבות (שמונה פרקים לרמב"ם) פרק ז וגם במורה נבוכים חלק ב פרק לב. מכל אלה, הרי לנו שחכם, גיבור ועשיר, אינם דברים שליליים, וגם ההתייחסויות אליהם כדברים בני-חלוף, או לא-חשובים, אינה בהכרח נכונה. ראו שוב מדרש תנחומא לעיל: "שלוש מתנות ברא הקב"ה בעולם: חכמה וגבורה ועושר. זכה אדם לאחת מהן, נטל חמדת כל העולם". נביא צריך להיות, בין השאר, חכם גיבור ועשיר, כי הנבואה לא נופלת סתם על אדם שאין לו התכונות הנדרשות. "כמו שחשבו הפתאים שכבר איפשר שישכב על מטתו בער מאיש, והיה בבוקר והנה הוא נביא בגזרת האל" (עקידת יצחק בראשית שער יט (פרשת וירא)).

אלהים חסד ואמת מן ינצרהו" (תהלים סא ח), אימתי ישב עולם לפני אלהים? - בזמן שחסד ואמת מן ינצרהו.²³

מסכת אבות פרק ד משנה א – הגדרה מי הוא חכם, גיבור ועשיר

בן זומא אומר: איזהו חכם? הלומד מכל אדם, שנאמר: "מכל מלמדי השכלתי" (תהלים קיט צט).²⁴ איזהו גבור? הכובש את יצרו, שנאמר: "טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר" (משלי טז לב). איזהו עשיר? השמח בחלקו, שנאמר: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך" (תהלים קכח ב) - אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא.²⁵

מסכת קידושין דף מט עמוד ב – הגדרה לעניין קידושין

על מנת שאני חכם - אין אומרים כחכמי יבנה, כר' עקיבא וחביריו, אלא כל ששואלים אותו דבר חכמה בכל מקום ואומרה. על מנת שאני גבור - אין אומרים כאבנר בן נר וכיואב בן צרויה, אלא כל שחביריו מתייראים ממנו מפני גבורתו. על מנת שאני עשיר - אין אומרים כרבי אלעזר בן חרסום וכרבי אלעזר בן עזריה,²⁶ אלא כל שבני עירו מכבדים אותו מפני עושרו.²⁷

מסכת נדה דף טז עמוד ב – גורל מלידה?

דדריש ר' חנינא בר פפא: אותו מלאך הממונה על ההריון לילה שמו, ונוטל טיפה ומעמידה לפני הקב"ה, ואומר לפניו: רבש"ע, טיפה זו מה תהא עליה? גיבור או חלש, חכם או טיפש, עשיר או עני? ואילו רשע או

²³ כאן, יש לנו כיבוד עשירים, בשל עושרם, ע"י גדולי תלמידי החכמים: רבי יהודה הנשיא ורבי עקיבא, שניהם, אגב היו עשירים בזכות עצמם. דרשת רבא בר מרי אמנם מרככת כיבוד עשירים זה ותולה זאת בכך שהם גם נותני חסד וצדקה, בדומה לדרשות על הפסוק ממשלי יח טז: "מתן אדם ירחיב לו ולפני גדלים יתנו". אך אין הדבר משנה את עצם היחס של תלמידי החכמים לעשירים ולעושר. ראו שם בגמרא שרבי גם הקפיד על כך שמי שעשיר יבוא לפניו בבגדים המציניים את עושרו. וחכמה, בוודאי שהייתה תכונה לכבד ולהעריך אצל חז"ל. וגבורה פיסית? בתנ"ך, וודאי שהיא נחשבת, ראו תוארו של נמרוד: "הוא היה גבר ציד לפני ה'" (בראשית י ט), שלא לדבר על גיבורי ישראל (גיבורי דוד). חז"ל גם ציינו, למשל, את קומתו (עשר אמות!) ואת כוחו הפיסי של משה: בעת הקמת המשכן (בכורות מד ע"א), בעת שגברה ידו מול שבעים הזקנים (ילקוט שמעוני כי תשא שצג), כשבא להילחם עם עוג (דברים רבה א כד) ועוד.

²⁴ ומאמר רבי חנינא בגמרא תענית ז ע"א: "הרבה למדתי מרבתי ומחבירי יותר מרבתי, ומתלמידי יותר מכולן".
²⁵ ובתלמוד בבלי מסכת תמיד דף לב עמוד א בסיפור על השיח בין אלכסנדר מוקדון וזקני הנגב: "אמר להם: אידין מתקרי חכים (מי הוא שנקרא חכם)? אמרו ליה: איזהו חכם - הרואה את הנוול. אמר להם: אידין מתקרי גבור? אמרו לו: איזהו גבור - הכובש את יצרו. אמר להן: אידין מתקרי עשיר? אמרו ליה: איזהו עשיר - השמח בחלקו". הרי לנו נתינת משמעות ערכית-רוחנית לשלוש התכונות שאנו דנים בהם, המרחיקה אותם מהפשט כפי שניתן להבין מהגמרא בנדרים וגם ממקורות קודמים שהבאנו (כמו התנחומא על בני גד ובני ראובן). בפרט, לגבי תכונת העשיר והגיבור. לא זלזול בשלוש תכונות אלה ובוודאי לא הערצה, אלא ריכוך ומתן משמעות 'הודית' לתכונות שהעולם ההליניסטי העריך. בעקבות גישה זו הלכו רבים ובהם, שוב, רמב"ם בחיבורו שמונה פרקים פרק ז: "ודע, כי כל נביא לא יתנבא אלא אחר שייקנו לו המעלות השכליות כולן, ורוב מעלות המידות והחזקות שבהן, והוא אומרם: אין הנבואה שורה אלא על חכם גיבור ועשיר. אמנם 'חכם' הוא כולל המעלות השכליות בלא ספק. ועשיר' היא ממעלות המידות, רצוני לומר: ההסתפקות, לפי שהם יקראו המסתפק בחלקו 'עשיר', והוא אומרם בגדר העשיר: אי זה הוא עשיר? השמח בחלקו, כלומר שהוא מסתפק במה שהמציא לו הזמן, ואינו מצטער על מה שלא המציא לו. וכן 'גיבור' היא גם כן ממעלות המידות, רצוני לומר, שהוא ינהיג כוחותיו לפי הדעת, כמו שבארנו בפרק החמישי, והוא אומרם: אי זה הוא גיבור? הכובש את יצרו".

²⁶ על עושרו של ר' אלעזר בן חרסום שהיה גם כהן גדול, ראו גמרא יומא לה ע"ב: "עשיר אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה? אם אומר עשיר הייתי וטרוד הייתי בנכסי אומרים לו כלום עשיר היית יותר מרבי אלעזר? אמרו עליו על רבי אלעזר בן חרסום שהניח לו אביו אלף עיירות ביבשה, וכנגדן אלף ספינות בים, ובכל יום ויום נוטל נאד של קמח על כתיפו ומהלך מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה". ועל ר' אליעזר בן עזריה מסופר בגמרא ברכות כז שמונה לנשיא במקום רבן גמליאל שהודח, משום שהוא: "חכם והוא עשיר והוא עשירי לעזרא", ובגמרא שבת נד ע"ב שהיה נותן מעשר בהמה כל שנה בכמות של שני עשר אלף עגלים.

²⁷ אם ההגדרה לעיל במסכת אבות לעיל הייתה באגדה, ההגדרה כאן היא בהלכה ולפי שבקידושין יש להתרחק ככל האפשר מאיסורי עריות ואשת איש החמירו חכמים (לחייב בגט) ולפיכך חכמה כלשהיא, גבורה כלשהיא ועושר כלשהוא מחייבים. (ראו שם גם: "על מנת שאני צדיק, אפילו רשע גמור - מקודשת, שמא הרהר תשובה בדעתו. על מנת שאני רשע, אפילו צדיק גמור - מקודשת, שמא הרהר דבר עבודת כוכבים בדעתו"). שימו לב לעושר "כל שבני עירו מכבדים אותו מפני עושרו" שחוזר לחכמים שהו מכבדים עשירים לעיל. ובכולם, החכמה, הגבורה והעושר הם ביחס לסביבה. ואולי ההפך, אולי אפשר ללמוד מקטע זה שבאמת חכם הוא "כר' עקיבא וחביריו", גבור - כאבנר בן נר וכיואב בן צרויה, ועשיר - כרבי אלעזר בן חרסום וכרבי אלעזר בן עזריה, אלא שבקידושין החמירו חכמים כאמור. ובמילתא דבדיחותא אפשר לומר שלכתחילה מחפשים בן זוג חכם כר' עקיבא, גבור כיואב בן צרויה ועשיר כר' אלעזר בן חרסום, ובסוף מתפשרים והקידושין - קידושין.

צדיק - לא קאמר, כדר' חנינא; דא"ר חנינא: הכל בידי שמים - חוץ מיראת שמים, שנאמר: "ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה את ה' אלהיך וגו'".²⁸

שבת שלום מחלקי המים

מים אחרונים: אמרה חסידיית-עממית אומרת שבמשנה מסכת אבות הנ"ל, דברי בן זומא, יש להכפיל את המילים: חכם, גיבור, עשיר ולקרוא כך: איזהו חכם? חכם הלומד מכל אדם. איזהו גיבור? גיבור הכובש את יצרו. איזהו עשיר? עשיר השמח בחלקו. היינו, למרות שאתה חכם, אתה ממשיך ללמוד כל העת מכל אדם ומקבל האמת ממי שאמרה. ולמרות שאתה גיבור, אתה יודע לרסן את גבורתך. וגם כשאתה עשיר, אתה יודע לשמוח בחלקך ולא לחמוד עוד ועוד. ראה גם פירוש אלשיך על הפסוק בירמיהו: "כה אמר ה' אל יתהלל חכם כו'. ראוי לשים לב אל אומרו בחכמתו ולא אמר בחכמה, וכן אומרו בגבורתו בעשרו ולא אמר בגבורה ובעושר". כאשר האדם חושב שהכל ממנו והכל שלו, הרי זה פסול. ראה שוב את מידת הענווה שהגמרא בנדירים מצרפת לשלושה: חכם, גיבור, עשיר.

²⁸ כבר נדרשנו לגמרא זו בדברינו [הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים](#) בפרשת עקב, בעקבות הפסוק הפשוט לכאורה: "ועתה ישראל מה ה' אלוהיך שואל מעמך" שעליו מעירה הגמרא במסכת ברכות לג"ב: "אטו יראת שמים מילתא זוטרתא היא?". ושילבנו שם עם האמירה המשלימה: "הכל בידי שמים חוץ מצינים ופחים". והמסקנה שם היא שלגבי אדם גדול כמשה יראת שמים היא כמו "כלי קטן", אבל לבני ישראל, לאדם מן הישוב, יראת שמים היא "כלי גדול". ושוב בעקבות הרמב"ם שדן בגמרא זו, בשמונה פרקים, ומרחיב אותה מאד, יראת שמים היא בעצם הכל, היא כח הבחירה, היא גם זו שתקבע אם האדם יהיה חכם, עשיר או גיבור, הן במשמעות הפשוטה של תארים אלה, בהחלטה של האדם במה הוא משקיע את מרצו וזמנו והן במשמעות הערכית רוחנית של גיבור הכובש את יצרו ועשיר השמח בחלקו. הרמב"ם הופך משנה זו על פניה.